

СПОЛУЧНИКИ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕМ У ГОВОРАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наталія Дмитрівна КОВАЛЕНКО

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Україна)

CONJUNCTIONS OF COMPARATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN UKRAINIAN LANGUAGE DIALECTS OF WESTERN-PODILLIAN REGION

Natalia D. KOVALENKO

Abstract: In the article we analyze the peculiarities of comparative construction forms of Western-Podillian dialects, where unlike the literary language, the conjunctions *рей, ги, ги, гетьчиде, якби, шо, таньби* are fixed. The structure of dialect comparative phraseological units is identical; dialect units don't break the image unity, which underlie the phraseological unit. Comparing of dialect units as a part of phraseological unit or outside of it (in coherent text) will allow to identify the phenomena of superposition or separation of the territory where those lexical units and lexical units as phraseological units components are used.

Keywords: comparative phraseological unit, conjunction, dialects, Western-Podillian dialect.

В українській діалектології ХХІ ст. активізувалися дослідження з проблем фразеології говіркового мовлення. Активно здійснюється запис фразем за питальниками, відбір з діалектних текстів зв'язного мовлення різних часових зрізів та якості оформлення, залучення спостережень на мовних фактах художніх текстів з опертям на регіональність. Емпіричну базу поповнили власне фразеологічні одиниці, компаративні фразеологізми, сталі порівняльні звороти, які не демонструють характерні семантичні трансформації на відміну від власне фразеологізму тощо.

Фразеологічні словники говірок, що презентують усі три наріччя, засвідчують багатство структурно-семантичних моделей фразеологічних одиниць у порівнянні з матеріалом словників української літературної мови, активне варіювання як фразем, так і їх компонентів, системні зв'язки між одиницями, межі просторового поширення.

Цінний матеріал подано у Словнику стійких народних порівнянь О. Юрченка та А. Івченка [Юрченко 1993], де вказано територію поширення одиниць, в окремих збірках систематизовано стійкі порівняння, записані у західноpodільських і південноволинських говірках [Коваленко 2011], у поліських говірках [Доброльожа 1997]. Зафіксовано приклади порівняльних конструкцій, які втратили реальні компаративні відношення (компоненти виразу не зберегли семантику). У сучасних фразеологічних словниках окремих говорів теж подано компаративні фраземи з ідентифікацією їх семантики (Г. Аркушин, Н. Кірілкова, З. Мацюк, Г. Ступінська і Я. Битківська, В. Ужченко і Д. Ужченко, В. Чабаненко). Зауважимо, що порівняння є найбільш численними у фразеологічній системі говірок, а це вказує на активність їх вживання та територіальне поширення.

Компаративні фразеологізми утворюють особливу групу через спеціальні порівняльні відношення, що виражаються за допомогою різних засобів у структурному плані. Їх активне вживання спостерігаємо і в текстах сучасного говіркового мовлення, наприклад: закарпатські *Же^м бы^ола дуже парадна / **йак тутá писанка** // а шом лубила тан'ц'овáти^і / с'п'івáти^і* [Мигoliniнecь 2004: 33]; буковинські *дiуки йе'кi були на відáні мали кiнути гáлунки ў воду і си ўмити / шоб була красна **йек ца гáлунка*** [Руснак 2006: 177]; західноpodільські *ст'раино дужи / бо л'уди ўми'рали / **йак мухи*** (Мельниця-

Подільська Боршівського р-ну Тернопільської обл.); південнокиївські *і в колгос'пі / може ж / з таким дурним розумом / то скр'із' добре / робила / йак чорний в'іл / отам чотир'і ми'дал'і заробила* [Мартінова : 138]; *Ноги по'мит' н'ігде бу'ло / н'рїдемо з шахти йак поро'с'ата* [Глуховцева 2011: 38]. Зауважимо, що саме під час вільного спілкування і записування зв'язних текстів у природному для діалектоносія середовищі є можливість виявити унікальні мовленнєві реалізації. Під час роботи за питальниками інформант може перемикаєти мовленнєвий код, задумуючись над питаннями, намагаючись «правильно», «грамотно» відповідати.

Словники фраземіки українських говорів і літературної мови, атласи, опубліковані збірки текстів зв'язного діалектного мовлення з різних територій доводять, що більшість компаративних фразеологізмів утворені за структурною моделлю, у складі якої найчастіше вживається порівняльний сполучник **як**. Разом зі сполучниками **наче**, **ніби**, **мов** він має статус норми літературної мови: *як вітром здуло* [Білоноженко 1993, 332]; *як (мов, ніби) квочка в обичайці* [Білоноженко 1993, 367]; *попав як ворони в юшку* [Юрченко 1993, 32], *дурний як десять бочок арестантів* [Юрченко 1993, 18], *кричить наче ведмідь реве* [Юрченко 1993, 20], *з глузду зсунувся мов собака з соломи* [Юрченко 1993, 36].

Сполучник **як** спостерігаємо у складі компаративних фразеологічних одиниць, зафіксованих у всіх трьох наріччях української мови, у говорах українців за території інших країн: *закарпатські добре, йак у бога в пазус'і* [Дзензелівський 1993, 447], *зіавівс'а, йак си' уг на гол'ову* [Дзензелівський, 1993, 298]; *бойківські ви'скочив йак Сен' с конопен'* [Онишкевич 1984, I, 368]; *гуцульські лука'вий, як кінь норовистий* 'упертий, непоступливий, непривітний' [Хобзей 2013, 374], *пропа'сти, як вчора'шня дни'на* 'зникнути безслідно' [Хобзей 2013, 237]; *буковинські як з-за вугла' мішко'м уда'рений / приби'тий / шарне'ний* [Бабич 1978, 88]; *східноподільські бовтнув, як дурний (слітий) з мосту* – 'сказав щось необдуманно' [Доленко 1975, 134], *ви'шкириє зуби, як коби'ла до будякі'в / як Ко'стьова коби'ла* 'дурний, безпричинний сміх' [Доленко 1975, 137]; *західноподільські хо'т'іти йак к'іт сала* 'дуже хотіти' (Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.); *південноволинські зароб'иу йак ко'тов'і на и'ваїку* (Красилівський р-н Хмельницької обл.) та ін.

У лемківських говірках Східної Словаччини, де чітко виявляються діалектні риси на лексичному, фонетичному та морфологічному рівнях, теж побутує сполучник **як**, так само, як і в лемківських говірках переселенців на Тернопільщині, наприклад: *выстр'ілити як з кан'она* 'сказати дурницю' [Вархол 1990, 63], *гвар'іти як бы са шалькы* (отруєних рослин) наїсти 'говорити дурниці' [Вархол 1990, 145], *стира'ти ия як пес о п'яту лабу* 'зовсім не дбати' [Вархол 1990, 54] – *як злой біды* 'дуже багато' [Ступінська 2013, 25], *як бувак до коча* 'уживається для повного заперечення зазначеного слова; зовсім не розуміється' [Ступінська 2013, 31].

У фразеології сучасних українських говірок спостерігаємо численні приклади енантісемії, що є основою іронічних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану. Сполучник **як** у складі енантіофразем уживається у всіх говорах південно-західного наріччя. Зауважимо, що найбільш наповненим є семантичний ряд 'зовсім не потрібний', фраземи якого вживаються зі супровідними словами *потрібний* (потрібен), *треба* (так треба): *волинські треба, йак в мосту дирка* [Аркушин 2003, 105]; *подільські як п'яте колесо до воза (в возі)* [Коваленко 2011, 51], *як матросу спідниця* [Коваленко 2011, 59], *як терня в пальці* [Коваленко 2011, 96], *як глухому радіво* [Коваленко 2011, 35], *як зайцеві стоп-сигнал* [Коваленко 2011, 43] та ін. Приховану антонімію спостерігаємо у виразах із супровідними словами *хочеться, хоче, так ся хочи* на позначення стану 'зовсім не

хочеться': подільські, волинські *хочеться як голому на улицю* [Коваленко 2011, 33], *як старому на улицю* [Коваленко 2011, 33], *як голодному скакати* [Коваленко 2011, 36], *як голодному гуляти* [Коваленко 2011, 36], *як голому в кропиву* [Коваленко 2011, 55]. Порухення смислових дистрибуцій між власне фразеологізмом з компонентом **як** і його обов'язковим супровідним словом уможливило вираження найвищого рівня ознаки.

Фонетичні варіанти найуживанішого порівняльного сполучника **як** [йаг], [йек], [йік] знаходимо лише у закарпатських та гуцульських говірках: закарпатські *п'я'ний йаг моти'ка* [Дзензелівський 1993, 83]; гуцульські *сам, ек па'лец* 'одинокий, дуже самотній' [Хобзей 2013, 449], *го'лий, ек бу'бон* 'дуже бідний' [Хобзей 2013, 85], *губи, ек бріфташка* (гаманець) 'великі губи' [Хобзей 2013, 84], *розсипатися, йк сіль у воді* 'зникнути, пропасти' [Хобзей 2013, 155].

Густа сітка обстеження західноподільських і суміжних говірок переконує у поширенні сполучника **як** та у можливості взаємозаміни порівняльних сполучників: *йак во'ди у' писок набрати* 'мовчати' – *н'іби во'ди у' писок набрати* – *шо во'ди у' писок набрати*. Отже, порівняльний сполучник **як** виражає єдність територіального мовлення при його суттєвих відмінностях.

На території Західного Поділля поширеним є сполучник **тан'би**, що вживається у значенні 'так ніби' і є яскравим прикладом явища *алегроформи* (з додатковими чинниками емоційного характеру): *хра'пит тан'би^е воре^н* 'голосно хропіти'; *тан'би во'ди у' морду набрати* 'мовчати'; *го'р'батий тан'би носі'т бохане'ц хл'іба* 'згорбитися від старості'. Діалектним варіантом до **як** виступає сполучник **шо**: *сто'йати шо пен' бі'з до'роги* 'стояти непорушно', *шо бу'лку на во'ду пус'кайе* 'услесливо говорити' (Чемеровецький р-н Хмельницької обл.).

В оформленні порівняльних конструкцій говорів південно-західного наріччя, на відміну від літературної мови, фіксуємо сполучники **гей**, **ги**, **гі**: гуцульські *ки'ватисі, гей жид у ша'баш* 'сидячи, монотонно рухатися вперед-назад, гойдатися' [Хобзей 2013, 317], *убу'тися, гей медві'дь у я'годи* 'надягнути невідповідне взуття' [Хобзей 2013, 390]; закарпатські *ли'пнуд' до н'о'го, ги му'хи до ме'ду* [Дзензелівський 1993, 297], *позе'рат', ги те'л'а' на ноб'і' воро'та* [Дзензелівський 1993, 431]; *п'іе, гі дуга* [Дзензелівський 1993, 35]. Саме у говірках Закарпаття, що вирізняються архаїчністю, впливами інших говорів і мов (суміжних і дистантних), Й. Дзензелівський зафіксував приклади парного вживання сполучників: *ходит', гі кібі' кору'ну мав на гол'ві* [Дзензелівський 1993, 298]; *іде, ги кібі' му тан'ір на го'ло'в'і* [Дзензелівський 1993, 298]. Те, що на місці **як** діалектоносії вживають **ги**, засвідчує складна будова закарпатського сполучника **гибы**: *такы'й, гибы на ті'мн'а впав* [Дзензелівський 1993, 299].

У значенні 'ніби, наче' у говірках Західного Полісся вживають маловідому форму **гетьчиде'**: *Тої Йвани'с ко хо'дит по се'л'і' гет'чиде' приморо'чани, все гори'лку шука'йе* [Аркушин 2000, 392].

Зі значенням 'ніби; як ніби' у гуцульських говірках побутує сполучник **якби**: *сиді'ти, якби мо'туз зів* 'сидіти дуже довго, до знемоги' [Хобзей 2013, 556]; *сиді'ти ти'хо, якби ма'ком сі'яв* 'сидіти непорушно, тихо' [Хобзей 2013, 556]. Зауважимо, що цей сполучник вживають у конструкціях, де основою порівняння є дія минулого часу.

У компаративних фраземах досліджуваного наріччя спостерігаємо вживання нормативного сполучника **як** в оточенні компонентів-діалектизмів, наприклад, у говірках Західного Поділля зафіксовано: *вибу'дл'іти йак ба'дин'а* 'схуднути', *на'цури'ти'с'а йак бу'бе'н* 'напитися', *с'п'іри'ус'і йак ко'г'ут* 'виявляти незадоволення, сердитися', *постар'іти йак йатко* 'моче'не' постаріти', *сто'йати йак слуп* 'непорушно стояти', *уче'п'ити'с'а йак ре'п'л'ах до штан'і'ю* 'докучати' (Чемеровецький р-н Хмельницької обл.); гуцульських *го'лос, як діра'вий горне'ц* 'про неприємний старечий

голос' [Хобзей 2013, 191], *малий як па'лец* 'дуже малий, малого зросту' [Хобзей 2013, 449]. Діалектні варіанти (на різних мовних рівнях) таких мовних одиниць не порушують компаративного значення, а лише вказують на стійкість уживання на певній території. Зазначимо, що зіставлення діалектизмів у складі фразеологічних одиниць та поза їх межами (у зв'язному тексті) дозволить у майбутньому виявити явища накладання чи розмежування територій вживання лексем та лексем-компонентів фразем.

Отже, аналіз компаративних фразем, зафіксованих у говорах південно-західного наріччя, дозволяє: 1) виявити варіанти порівняльних сполучників; 2) стверджувати, що в основу літературної мови ввійшов спільний для діалектного різноманіття сполучник **як**; 3) усвідомити багатство образних засобів як надбання української мови. Структура діалектних компаративних фразеологізмів ідентична, діалектизми не порушують єдності образу, що лежить в основі фразеологізму.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин 2000:** Аркушин, Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. – Луцьк: Ред.-відд. «Вежа» Волинського ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – 354с. – Т. 2.
- Бабич 1978:** Бабич Н. Д. Лексичні варіанти ФО буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології: Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 87–88.
- Білоноженко 1993:** Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. I. – 530 с. – Кн. II. – 984 с.
- Вархол 1990:** Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – 160с.
- Глуховцева 2011:** Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.
- Дзензелівський 1993:** Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України (лексика). Ужгород, 1993. – Ч. III. – 464с.
- Добролюба 1997:** Добролюба, Г. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин. – К., 1997.
- Доленко 1975:** Доленко М. Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля // Вопр. фразеології. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272.– №8. – С. 131–161.
- Коваленко 2011:** Коваленко, Н. Слова з языка, як бджоли з вулика : Матеріали до словника сталих народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2011. – 144 с.
- Мартінова 2008:** Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів / упоряд. : Г. І. Мартінова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина; відп. ред. Г. І. Мартінова. – Черкаси : Видавель Чабаненко Ю. А., 2008. – 370 с.
- Мигoliniць 2004:** Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та примітки: О. Ф. Мигoliniць, О. Д. Пискач. – Ужгород, 2004. – 400 с.
- Онишкевич 1984:** Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1–2.
- Руснак 2006:** Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. – Чернівці: Рута, 2006. – 383 с.
- Хобзей 2013:** Гуцульські світи. Лексикон. Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 668 с.
- Юрченко 1993:** Юрченко О., Івченко А. Словник стійких народних порівнянь. – Харків : Основа при ХДУ, 1993. – 172с.